

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl/Year: 2019 – Sonbahar / Autumn Sayı/Issue: 45
Sayfa / Page: 151-171

ISSN: 1302-6879 VAN/TURKEY

Makale Bilgisi / Article Info - Geliş/Received: 03.07.2019
Kabul/Accepted: 20.08.2019 - Araştırma Makalesi / Research Article

**BAĞIMSIZLIK SONRASI
KIRGIZİSTAN'DA
HAYVANCILIKTA
GELİŞMELER**

***DEVELOPMENTS IN
LIVESTOCK IN
KYRGYZSTAN AFTER
INDEPENDENCE***

Prof. Dr. Hüseyin KARADAĞ

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Veteriner Fakültesi
ORCID: 0000-0002-0174-6504, karadagturkiye@gmail.com

Öz

Kırgız halkının tarihi geleneği olan pastoralist hayvancılık, sosyoekonomik yaşamsal önemini günümüzde de devam ettirmektedir. Sanayi, inşaat, hizmetler sektörü ve diğer sektörlerdeki istihdam olanaklarının gelişkin olmamasına bağlı olarak iş imkânlarının kıtlığı nedeniyle, özellikle ülkenin yüksek dağlık bölgelerinde ve ücra yerlerde yapılan hayvancılık, kırsal kesim ailelerinin başat gelir kaynağıdır. Hayvancılık, Kırgız nüfusunun üretim ve tüketim alışkanlıklarını belirleyen, yoksulluğun azaltılmasını sağlayan, sosyoekonomik kalkınmayı destekleyen, iç ve dış göç hareketleri üzerinde azaltıcı etkisi olan doğal kaynak yönetimine dayalı bir ekonomik faaliyet koludur. Bağımsızlıktan sonra, geleneksel hayvancılık sistemleri (pastoral, agro-pastoral ve yarı entanstif) pazar ekonomisine uygun biçimde yeniden düzenlenmeye başlanmıştır. Kırgızistan'da toplam nüfusun %14'ü tarım sektöründe istihdam edilmektedir. Hayvan sayısı, bağımsızlığın ilan yılı olan 1991'den başlayarak 2001'e kadar hızla gerilemiştir. Koyun ve sığır sayılarındaki en dramatik düşüş 1989 ile 1995 yılları arasında görülmüştür. Üretim artışı, hayvan sayısının artışından ileri gelmektedir. 2014 yılına gelindiğinde, kişi başına hayvansal ürün tüketim değerleri bağımsızlık öncesi döneme ait değerlerin gerisindedir.

Anahtar Kelimeler: Kırgızistan, hayvancılık, bağımsızlık sonrası.

Abstract

Pastoralist livestock, which is the historical tradition of the Kyrgyz people, continues its socioeconomic vital importance at the present time. Animal husbandry is a primary source of income for rural region families, especially in the high mountainous regions and remote areas of the country, due to the limited availability of employment due to the lack of industry, construction, services and other employment opportunities. Animal husbandry which is based on natu-

ral resource usage is an economic activity branch in Kyrgyzstan determining the production and consumption habits of the Kyrgyz population, enabling poverty reduction, supporting socio-economic development, which has a decreasing effect on internal and external migration movements. After the independence, the traditional livestock systems (pastoral, agro-pastoral and semi intensive) began to be reorganized in harmony with the market economy. In Kyrgyzstan, 14% of the total population is employed in the agricultural sector. The number of animals decreased very rapidly from 1991 (the declaration year of the independence), up to 2001. The most dramatic reduction in the number of cattle and sheep has been observed between 1989 and 1995. By the year 2014, per capita consumption of animal products is lower than the values of the pre-independence period

Keywords: Kyrgyzstan, livestock, post-independence.

Giriş

Yüzölçümü 199.900 km² olan ülke arazisinin yaklaşık %86'sı dağlarla kaplıdır. Ülkenin %45'i ya da toplam tarım arazilerinin %87'si (9,6 milyon hektar) doğal yayla ve otlaklardan oluşur. Kırgızistan'da hızlı bir nüfus artışı söz konusudur. 1960'da 2,172 milyon olan nüfus, 2016'da %2,1'lik artışla 6,083 milyona (WORLD BANK-1, 2016), 2017'de de 6.195 milyona (Kabar, 2018) erişmiştir. Nüfusun yaklaşık %65'i kırsal kesimde yaşamakla birlikte (Polyahova ve Cumaliev, 2011:1; Zhumanova, 2011:i), son zamanlarda iş sahibi olmak amacıyla özellikle genç nüfus arasında kırsal kesimden şehre ve başka ülkelere göç oranı artış göstermektedir.

Kırgızistan'da genç nüfus oranı yüksektir. 2017 rakamlarına göre ülke nüfusunun sadece 425.862'si, yaklaşık %14'ü, yaşlı nüfustur. Nüfusun genç ve çoğalma eğiliminde olması, ülke için değerli bir potansiyeldir. Çalışabilen yaştaki nüfus sayısı 3.585.721'dir. Ülkede genelinde 1 km²'ye 12,5 kişi düşmekte, nüfus yoğunluğu bölgelerin ekonomik gelişmişlik düzeyine ve arazi yapısına bağlı olarak değişmektedir. Ticaret ve tarımsal üretim bölgesi olan Oş, 1 km²'ye düşen 150 kişi ile ülkenin en yoğun bölgesi olurken, Narın en seyrek nüfusa sahip bölge olup 1 km²'ye 5 nüfus düşmektedir (Kabar, 2018).

(DEİK, 2011) verileri, 2010 yılı yoksulluk sınırı altında yaşayan nüfus oranının %23 olduğunu gösterirken; geçen zaman içinde bu oran artmış ve 2016 yılı istatistik verilerine (Kabar, 2018) göre ülke nüfusunun üçte birinin yoksulluk sınırının altında yaşadığı belirlenmiştir. Calal-Abad bölgesinde nüfusun %40,1'i, Talas bölgesinde ise %21'i yoksuldur. Yoksulluk oranlarının yükselmesinde 2010 yılında ülkede yaşanan siyasal gelişmelerin payı vardır (Aşçı, 2017: 35).

Kırgızistan'da 1991'den beri artan yoksulluğun bir sonucu olarak özellikle genç emek göçündeki artış sosyoekonomik bir sorun olarak arta-

rak devam etmektedir. Nüfusun %20'sine yakın kısmı Rusya, Kazakistan, Türkiye ve başka ülkelerde daha iyi ekonomik fırsatlar aramakta ve GS-YİH'nın %30'u göçmen işçilerin Kırgızistan'a gönderdiği paralarla sağlanmaktadır.

Kırgızistan'da kırsal kesimde hayvancılığın ekonomik öneminin devam etmesinden ötürü, göçmen işçilikle kazanılan küçük sermayelerin önemli bir kısmı hayvancılık alanında yatırım aracı olarak kullanılmaktadır. Göçmen işçi sermayesi kullanılarak, kırsal kesim aileleri hayvancılık yatırım sermayesini çoğaltma; geçimlerini sağlamak ve refah seviyelerini artırmak amacıyla hayvan sayılarını artırmaktadırlar (Schoch, Steimann ve Thieme, 2010: 212).

Kırgız halkının tarihi geleneği olan pastoralist hayvancılık, sosyo-ekonomik yaşamsal önemini günümüzde de devam ettirmektedir. Sanayi, inşaat, hizmetler sektörünün ve diğer istihdam olanaklarının gelişkin olmasına bağlı olarak iş imkânlarının kıtlığı nedeniyle, özellikle ülkenin yüksek dağlık bölgelerinde ve ücra yerlerde yapılan hayvancılık kırsal kesim ailelerinin başat gelir kaynağıdır. Hayvancılık, Kırgız nüfusunun üretim ve tüketim alışkanlıklarını belirleyen, yoksulluğun azaltılmasını sağlayan, sosyoekonomik kalkınmayı destekleyen, iç ve dış göç hareketleri üzerinde azaltıcı etkisi olan doğal kaynak yönetimine dayalı bir ekonomik faaliyet koludur (Ajibekov, 2005: 1-3 Kulov, 2007: 1).

Bağımsızlıktan sonra, geleneksel hayvancılık sistemleri (pastoral, agro-pastoral ve yarı entanstif) kırsal kesimde ve uzak bölgelerde, göçebe geleneksel tecrübelerden de yararlanarak pazar ekonomisine uygun biçimde gıda temin etmek, istihdam alanı yaratmak ve gelir sağlamak amacıyla yeniden düzenlenmeye başlanmıştır. Ülkede pastoral ve agro-pastoral sistemler yetersiz veya çok düşük maliyetli kaynakların kullanımına dayanan hayvancılık işletmeleri için imkânlar sağlamaktadır. Bu sistemde, ağırlıklı olarak yaz aylarında kısmen de güzün meralardan tedarik edilen yemlerle hayvanlar kış mevsimi boyunca ilkbahar ortalarına kadar beslenmektedir.

Kırgızistan'daki hayvancılık sektörünün tarihsel gelişiminin geleneksel dönem, Çarlık dönemi, Sovyet dönemi ve bağımsızlık sonrası dönem olarak dört aşamada değerlendirilmesi gerekir. Ülkedeki havancılığın tarihsel geçmişi irdelenmeden, sektörün günümüzde kaydettiği gelişmeleri anlaşılabilir biçimde yorumlamak ve değerlendirmek mümkün olamayacaktır. Daha önceki çalışmalarımızda geleneksel dönemde Kırgız hayvancılığı (Tülöbaev, Karadağ, Salıkov ve Isaev, 2013; Karadağ, Tülöbev ve Isaev, 2016; Karadağ, 2017) ile Çarlık ve Sovyet dönemlerinde Kırgızistan'da hayvancılık (Karadağ, 2018) konularında değerlendirmeler yapılmıştır.

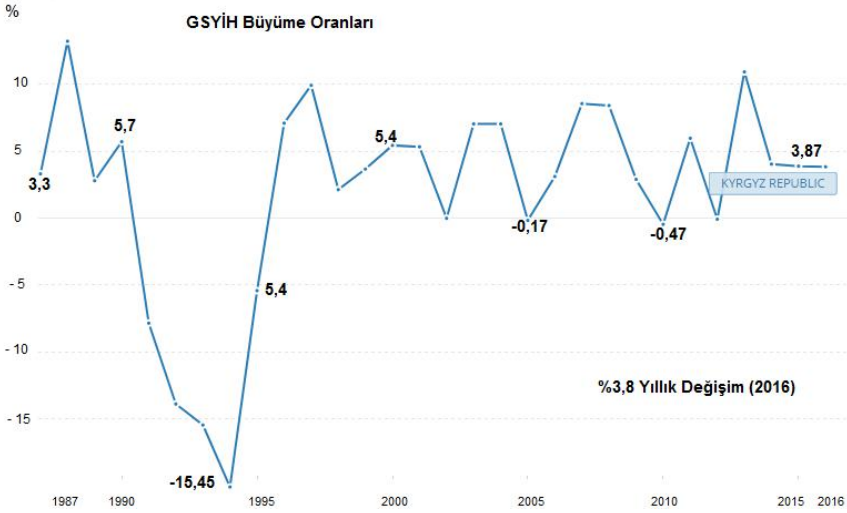
Bu makalede ise, Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecinde ve bağımsızlık sonrasında Kırgızistan hayvancılığında ortaya çıkan gelişmeler değerlendirilecektir. Böylece, tarafımızdan yapılan çalışmalarla, Kırgız hayvancılığının tarihsel aşamalarını içeren makalelerden oluşan bir makaleler serisi ortaya konulmuş olacaktır. Bu çalışmada Sovyetlerin dağılma sürecinde ve bağımsızlıkla birlikte başlayan yeni dönemde hayvancılık sektöründe ortaya çıkan gelişmeler değerlendirilirken, sahada tarafımızdan yapılan gözlem ve tespitlerden de yararlanılmıştır.

Bağımsızlığı Takip Eden Dönemde Kırgızistan'da Ekonomide ve Hayvancılıkta Ortaya Çıkan Gelişmeler

GSYİH büyüme oranı 1987 yılında %3,3, 1990 yılında yani bağımsızlıktan bir yıl önce %5,7 olarak gerçekleşirken, bağımsızlığı takip eden yıllarda hızla düşmüş ve 1993'te -%15,5, 1995 yılında da -%5,4 olarak gerçekleşmiştir. 2010 yılında ülkede ortaya çıkan siyasal krize bağlı olarak -%0,47'ye düşen büyüme oranı, 2016'da % 3,87 seviyesine ulaşmıştır (**Tablo:1**) (WORLDBANK, 2016).

Tablo1: Kırgızistan'da 1987-2016 Yılları Arasında GSYİH Büyüme Oranları

Kaynak: (WORLDBANK, 2016).

Sovyetler Birliği'nin dağıldığı yıllarda Kırgızistan'da GSYİH'nin %33,6'sı tarım sektöründen sağlanıyor, istihdamın üçte biri tarım sektöründe yapılıyordu. Kırgızistan tarımsal üretiminin %57'sini hayvancılık sektörü oluşturmaktaydı. Bağımsızlıktan sonraki on yıl içinde Kırgızistan'da tarım sektörünün GSYH içindeki payı %22,1'e düşmüş, ihracat içindeki payı ise yaklaşık %14 olmuştur.

Kırgızistan'da tarım sektörü, sürdürülebilir ekonomik kalkınma için en dinamik sektör olarak ortaya çıkmaktadır. Tarım sektörü 2012'ye gelindiğinde çalışan nüfusun %30,1'inin istihdam edildiği ilk sıradaki sektör olmuştur (**Tablo:2**) (NSCKR, 2013:65). Gelişmiş dünya ülkelerinde toplam nüfusun %1-3'ü tarım sektöründe istihdam edilirken, Kırgızistan'da bu oran %14'tür. Tarım sektörü içinde hayvancılığın brüt payı %47,5'dir (Miller, 2001:12; Abdurasulov, 2009; Polyahova ve Cumalieva, 2011:2; Zhumanova, 2011:4; JIKA, 2013:1-2).

Tablo 2: Sektörlere Göre 2012 Yılı Çalışan Nüfusun İstihdam Alanları ve Oranları

Kaynak: (NSCKR, 2013: 65).

Çalışan Nüfus (1000 Kişi)	%	İstihdam Edilen Sektörler
2.286,4	100	
688.0	30.1	Tarım, Orman ve Balıkçılık
346,3	15,2	Toptan ve Perakende Ticaret; Motorlu Taşıtlar ve Motosikletlerin Tamiri
259.0	11.3	İnşaat
180,4	7.9	Eğitim
173,6	7.6	İmalat
137,6	6,0	Taşımacılık ve Depoculuk
109,3	4.8	Kamu Yönetimi. Savunma; Zorunlu Sosyal Güvenlik
84,3	3,7	Konaklama ve Gıda Servisi Hizmetleri
84,1	3.7	İnsan Sağlığı ve Sosyal Hizmet Faaliyetleri
37,6	1.6	Diğer Hizmetler
34.3	1.5	Elektrik, Gaz, Buhar ve İklimlendirme
26,9	1,2	Danışmanlık ve İletişim
23,1	1.0	Finans ve Sigortacılık
19,5	0.9	Yönetim ve Destek Hizmet Faaliyetleri
18,7	0.8	Mesleki, Bilimsel ve Teknik Faaliyetler
18,9	0.8	Sanat, Gösteri ve Eğlence
16.4	0.7	Su Tedarik Sistemleri, Kanalizasyon, Atık Yönetimi ve İyileştirme Faaliyetleri
13.0	0.6	Madencilik ve Taşocakları
8,7	0.4	Hanelerin İşveren Olarak Faaliyetleri
5,6	0.2	Gayrimenkul Faaliyetleri
1,0	0.0	Yurtdışı Organizasyonlar ve Organların Faaliyetleri

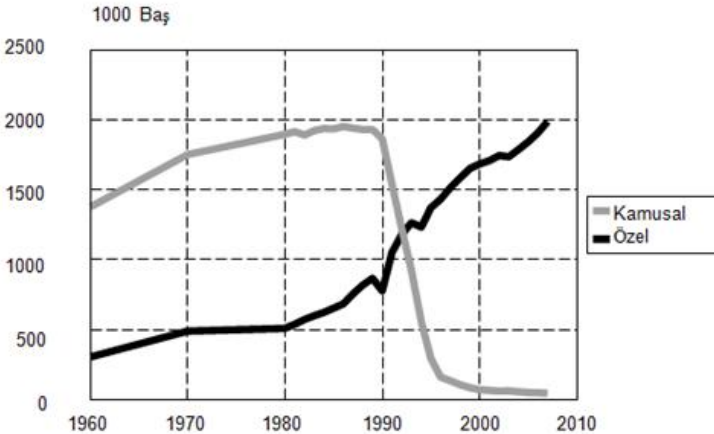
Geleneksel Kırgız hayvancılığı, 19. yüzyılın ortalarında Türkistan'ın Ruslar tarafından işgaliyle birlikte başlayan ve Kırgızistan'ın bağımsızlığına kadar geçen süre içinde Çarlık ve Sovyet toprak, su ve mera yönetimi ve üretim modellerine bağlı olarak değişmiş ve yarı göçebe hayvancılık modeli ortaya çıkmıştır. Sovyet döneminde kolhoz ve sovhoz hayvancılık sistemi içinde hayvanlar kış ve ilkbahar aylarında yönetim tarafından meralarda inşa edilen çoban evleri, hayvan barınakları ve sulama noktalarının bulunduğu yerlerde, yaz ve sonbahar aylarında ise uzak otlaklarda otlatılmaktaydı. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra entansif ve endüstriyel hayvancılık sisteminin yerini, yeniden pastoral, yarı entansif ve agro-pastoral sistemler almaya başlamıştır (Zhumanova, 2011:4; Karadağ, 2018:371-373).

Kırgızistan'ın bağımsızlığını ilan ettiği 1991'de ülkede 560 kolhoz ve sovhoz vardı. Bağımsızlıkla birlikte planlı ekonomiden piyasa ekonomisine geçildi ve bu işletmeler işçi ailelerine dağıtıldı. Böylece hayvancılık sektöründe özel girişimcilik dönemi başlamış oldu. Bu dağıtım sırasında her aileye kişi başına 0,2-0,8 hektar ekilebilir tarım arazisi ile birkaç hayvan verilmiştir. Ancak, yayla ve meralar devlet mülkiyetinde kalmıştır.

Ülkede bağımsızlıkla birlikte hayvancılıkta kolhoz tipi kolektif sisteme son verilmiş, hayvancılık ve hayvansal üretim piyasa ekonomisine göre yeniden düzenlenmiştir (Suttie ve Reynolds, 2003). Bağımsızlığı takiben başlayan özelleştirme süreci içinde, kamusal ve özel işletmelerdeki hayvan stokları özel işletmeler lehine süratli bir biçimde değişmeye başlamıştır (**Tablo:3**) (Lerman ve Sedik, 2009:8) ve (**Tablo:4**) (NSCKR, 2017:7).

Tablo 3: Kırgızistan'da Kamusal ve Özel Hayvancılık İşletmelerinde Hayvan Envanterinin 1960-2010 Arası Dağılımı

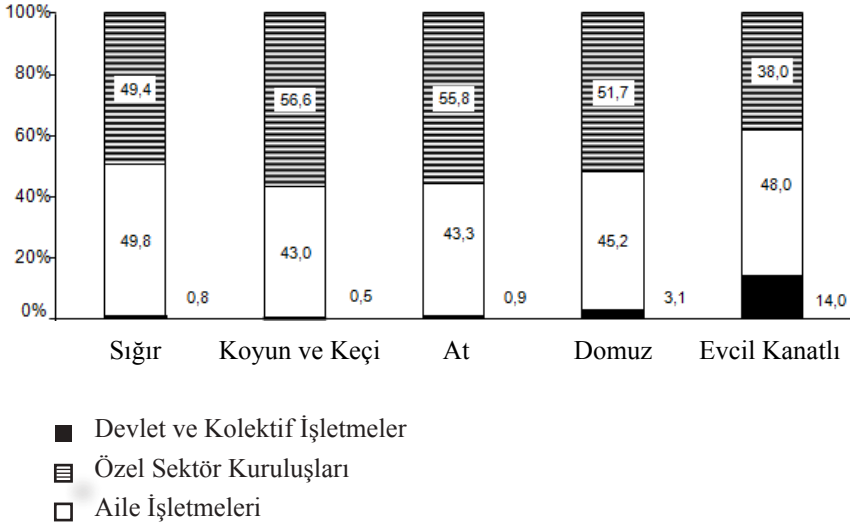
Kaynak: (Lerman ve Sedik, 2009:8)

Tablo 4: 2016 Yılında Hayvan Varlığının İşletmelere Göre Dağı-

lımı

Kaynak: (NSCKR, 2017:7)

Kırgızistan, ülkede yeni istihdam alanları yaratmak ve ekonomik gelişimi teşvik etmek amacıyla, ülkenin en dinamik sektörü olan tarım ve hayvancılığa önem vermekte, sektörde yatırımların artmasını sağlamak amacıyla tedbirler geliştirmekte ve teşvikler uygulamaktadır. 2016 yılında geliştirilen sektörü teşvik programında tarım, hayvancılık ve tarım ürünleri işleme sektörüne destek sağlamak üzere; hayvancılık sektörüne %10 faiz ve 18 ay vade, tarım sektörüne %10 faiz ve 24 ay vade, tarım ve hayvancılık ürünlerini işleme ve ihracata yönelik tarım ve hayvancılık ürünlerinin üretimine ise %6 faiz ve 36 ay vade uygulanması kararı alınmıştır (DEİK, 2017). Bankacılık sisteminde faiz oranlarının çok yüksek seyrettiği ülkede, tarım ve hayvancılık için uygulanan faiz oranları düşük kalmaktadır. Hayvancılık sektöründe 2016 yılında 11661 çiftçi kredi kullanmıştır. Hayvancılıkta kullanılan kredi, tarım sektörüne ayrılan kaynakların %78,2'sine karşılık gelmektedir.

Kırgız tarımının ve endüstrisinin 2020 Yılına Kadar Kalkınma Stratejisi Programı'nda da üretkenliğin iyileştirilmesi, nicel ve nitel kalitenin artırılması, gıda hijyeni ve güvenliği, devlet hizmetlerinin artırılması, su kaynaklarının verimli kullanımı, arazi kullanımının rasyonelleştirilmesi, bölgesel ve uluslararası işbirliklerinin geliştirilmesi, üretimde teknoloji kullanımı, işgücü verimliliği, emek-sermaye-kazanç dengesinin iyileştirilmesi gibi bir dizi vizyon geliştirilmiştir (JICA, 2013:12).

Hayvan Varlığı

Kolhoz ve sovhozların bir anda çökmesine bağlı olarak yeni bir ekonomik sisteme ve yeni bir hayvancılık modeline geçilmiş, diğer sektörlerde olduğu gibi hayvancılık sektöründe de derin bir kriz ortaya çıkmıştır. Birçok kişi 1990'ların başındaki ekonomik krizden kurtulmak ve hayatta kalabilmek için hayvanlarını kesmeye veya satmaya başladı. Özellikle nakit para ihtiyacının sağlanabilmesi için, Çinli tüccarlara çok sayıda hayvan çok ucuz fiyata satılmıştır. Dağılmadan hemen sonra çok sayıda hayvan da hastalıklardan ölmüştür.

Böylece 1989'da 10,3 milyon baş olan koyun sayısı sert bir düşüşle 1996'da 3,7 milyona kadar gerilemiştir (Shamsiev ve ark., 2007: 57). Hayvan sayısı, bağımsızlığın ilan yılı olan 1991'den başlayarak 2005'e kadar gerileme eğilimindedir (Tablo:5, Tablo:6) (NSCKR, 2017:3; KRUSK, 2019). Koyun ve sığır sayılarındaki en dramatik düşüş 1989 ile 1996 yılları arasında görülmüştür (Zhmanova, 2011: 68). Tablo 5 incelendiğinde hayvan sayısındaki dramatik düşüş açık olarak görülecektir. 1990 yılı sayılarına göre günümüzdeki koyun-keçi sayısı 1/3, kanatlı sayısı da 1/2 oranında azalmıştır. Buna karşılık günümüzdeki sığır sayısı 1990 rakamlarına göre yaklaşık %35 oranında artış göstermiştir. Kırsal kesimde hayvancılık yapabilecek nüfusun şehirlerde veya başka ülkelerde iş sahibi olma arzusu, kamusal otlakların özelleştirilmesi, arazi reformları ve büyük işletmelerin üretim faaliyetlerinde pazara yakınlığı göz önüne alarak tüketici nüfusun yoğun olduğu şehirlere yakın yerleri tercih etmeleri bu değişimin ana nedenleri arasındadır.

Tablo 5: 1990-2018 Yılları Arasında Kırgızistan'da Hayvan Varlığı
Kaynak: (KRUSK, 2019)

YILLAR	SIĞIR	SIĞIR VARLIĞI İÇİNDE İNEK SAYISI	DOMUZ	KOYUN VE KEÇİ	AT	KANATLI
1990	1.205.311	506.159	393.447	9.969.374	312.676	13.914.670
1991	1.190.219	518.312	354.937	9.524.935	320.468	13.571.195
1992	1.122.384	514.581	245.422	8.741.508	313.005	10.420.586
1993	1.062.283	511.282	169.443	7.322.345	322.025	6.916.647
1994	920.131	480.893	117.790	5.076.012	299.044	2.208.323
1995	869.009	470.834	113.871	4.274.898	308.168	2.031.782
1996	847.641	459.858	88.040	3.716.081	314.066	2.121.973
1997	884.776	473.507	92.165	3.803.876	325.279	2.329.362
1998	910.564	492.238	105.476	3.810.580	335.232	2.727.486
1999	932.273	511.472	104.830	3.806.544	349.811	2.979.896
2000	947.021	523.797	101.053	3.799.191	353.860	3.063.672
2001	969.549	535.633	86.619	3.744.217	354.423	3.454.338
2002	988.016	547.460	87.159	3.765.434	360.701	3.647.552
2003	1.004.363	533.920	82.770	3.679.202	340.535	4.332.163
2004	1.034.890	548.193	82.659	3.773.619	347.178	4.510.941
2005	1.074.764	565.134	77.786	3.876.002	345.174	4.278.987
2006	1.116.733	584.941	79.567	4.046.949	347.526	4.472.582
2007	1.168.026	607.197	74.918	4.251.813	355.553	4.589.190
2008	1.224.563	635.598	63.328	4.502.651	362.433	4.364.777
2009	1.278.070	664.294	61.315	4.815.539	372.951	4.535.762
2010	1.298.825	666.450	59.791	5.037.715	378.448	4.749.854
2011	1.338.583	684.157	59.202	5.288.115	388.971	4.815.308
2012	1.367.466	699.339	55.380	5.423.881	398.796	5.076.559
2013	1.404.168	718.516	51.777	5.641.214	407.381	5.385.713
2014	1.458.377	744.336	5.0782	5.829.024	432.972	5.420.033
2015	1.492.517	757.423	50.345	5.929.529	449.614	5.586.212
2016	1.527.763	769.933	51.082	6.022.554	467.249	5.673.607
2017	1.575.434	789.796	52.169	6.077.775	481.329	5.910.418
2018	1.627.296	812.596	51.265	6.167.949	498.684	6.009.697

Tablo 6: 2016 Yılı Evcil Hayvan Sayıları ve 2015'e Göre Değişimleri

Kaynak: (NSCKR, 2017:3)

Hayvanlar	2015	2016	2015'e Göre Sayısal Değişim (+) (-)	2015'e Göre % Değişim
Sığır	1.492.517	1.527.763	35.246	102,4
Sığır Varlığı İçinde Topoz (Yak)	32.377	38.477	6.100	118.8
Koyun ve Keçi	5.929.529	6.022.554	93.025	101,6
Domuz	50.345	51.082	737	101,5
At	449.614	467.249	17.635	103,9
Evcil Kanatlı	5.586.212	5.673.607	87.395	101,6
Deve	258	235	-23	91,1
Arı	103.270	108.525	5.005	104,8

Kırgız halkı ezelden beri, coğrafyanın ve doğanın sağladığı imkânlarla topozculuk (yak) yapmakta, bu hayvanların etini ve sütünü tüketmektedir. Kırgızistan'da At-Başı, Alay, Koçkor, Ak-Suu, Yeti-Ögüz, Ton, Narın, Kara-Kulca, Kadamçay, Batken bölgelerinin dağlık kesimlerinde topozculuk yapılmaktadır. Topoz varlığı 1991'de 55.300 iken, 2000'de 16.300'e kadar düşmüş, yıllar içinde artarak 2014'de 36.200'e ulaşmıştır. 2000'den 2014'e kadar sayıları %54,7 artış göstermiştir. 2016 yılındaki sayısı 38.477 başa ulaşmıştır (Tablo:7) (Mamatov, Kangeldiyeva ve Comba, 2012:42; Tashabaev, 2016:81).

Yapılan çalışmalar, Kırgızistan'ın yüksek dağlık kesimlerinde yer alan 2.460 bin hektar tutarındaki yaylaklarda 150.000 baş topoz yetiştirme potansiyelinin var olduğunu ortaya koymuştur. Bütün mevsimlerde dağlık arazilerde doğal ortamda yaşayan ve soğuk iklim koşullarında yaşamayı tercih eden bu hayvanların karkas ağırlıkları 220-250 kg arasındadır. Bakım, besleme, barınak ve veteriner hekimlik hizmetlerine ihtiyaç yoktur (Tashabaev, 2016: 76). Esas itibarıyla topozculuk, iyi bir koordinasyonla

hem ülke içi et ihtiyacını karşılamak için değerli bir potansiyel, hem de uluslararası pazara alternatif ihraç ürünü olarak sunulabilecek değerli bir kaynaktır.

Sovyetlerin dağılması sürecinde baş gösteren ekonomik kriz döneminde topoz etinin besin ihtiyacını karşılamak üzere aileler tarafından aşırı tüketilmesi, yerli ve yabancı avcılar tarafından kontrolsüz avlanması ve topoz etinin kontrolsüz biçimde kesilip pazarlanarak paraya dönüştürülmesi topoz sayılarındaki düşüşün temel sebepleri arasındadır.

Özellikle yabancı uyruklu avcıların Kırgız gen kaynaklarına zarar verdiklerini belirtmek gerekir. Kırgız Devleti, ulusal gen kaynakları arasında yer alan ак илбирс (kar leoparı), күрөң аюу (bozayı), бугу (geyik), жейрен (ceylan), арка-кулжа (dağ koyunu), кундуз (kunduz), кызыл карышкыр (kızılkurt), сүлөөсүн (vaşak), суусар (sansar) gibi doğal yaşam hayvanlarını devletin strateji belgesi olan Kızıl Kitap'a (Кызыл Китеп) almıştır.

Tablo 7: Kırgızistan'da Yıllara Göre Topoz (Yak) Popülasyonu

Kaynak: (Mamatov, Kangeldiyeva ve Comba, 2012:42; Tashabaev, 2016:81)

1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
55.300	53.700	50.000	40.700	33.200	22.700	17.900	16.000	16.800	16.300	16.800	17.400
2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
17.900	18.500	19.800	21.900	22.400	22.800	24.800	29.100	29.600	30.000	31.200	36.200
2015	2016										
32.377	38.477										

Damızlık Kapasitesi

Kırgızistan'da ıslah faaliyetlerine büyük ilgi vardır. Koyun yetiştiriciliğinde Kırgızistan'ın doğal iklim koşullarına uyumlu Kırgız kıvrıkcık, Tiyaşan kaba yünlü ve Alay kaba yünlü koyunları kullanılmaktadır. Keçi yetiştiriciliğinde yerli Kırgız kıl ve tiftik keçileri, sığır yetiştiriciliğinde Ala-Too ve Aulieat, atçılıkta yeni Kırgız atı, kanatlılarda ise rodonit ve Kırgız yerli yavukları kullanılmaktadır (Polyahova ve Cumaliev, 2011:5-6)

Sovyetler Birliği'nin dağıldığı 1991'de bütün hayvanların %99'u safkan iken, dağılmadan 18 yıl sonra, 2009'da, koyun ve keçi varlığının %33'ü, sığır popülasyonunun %24'ü atların da %14'ü safkandır. 2009'un başında, Kırgızistan'da var olan 1.168.000 baş sığır, 4,5 milyon baş koyun ve keçi, 355.000 at içinde yer alan 70.800 koyun ve keçi, 4.200 at

ve 29.300 baş sığır safkan hayvan olarak kayıtlara geçmiştir (Nazarkulov, 2009).

Pazar ekonomisine geçişle birlikte, pazarın talebindeki değişikliğe bağlı olarak, koyun gen kaynaklarında da değişimler ortaya çıkmıştır. 1990'da koyun varlığının %87'si ince yünlü, %7'si yarı ince yünlü, %3'ü yarı kaba yünlü, %3'ü de kaba yünlü yağlı kuyruklu koyun iken; 2003'te koyun varlığının %31,3'ü ince yünlü, %6,2'si yarı ince yünlü, %62,5'i de etçi kaba yünlü koyuna dönüşmüştür. Rakamlardaki keskin değişimler, üreticinin pazar talebine uygun olarak, yüncü-yapağıcı koyun ırklarından etçi koyun ırkına yöneldiğini göstermektedir (Ajibekov, 2005:4).

Koyunculukta, Edilbaev ve Gissar gibi yağlı kuyruklu koyun ırkları yetiştiriciler arasında tercih edilen hayvanlardır. Dağlık bölgelerde bile çiftçiler bu ırkları tercih etmektedir. Gissar ırkı dağ koşullarına iyi adapte olan bir ırktır. İlk nesil anaçlar yılda 1-2 kuzu doğurmakla birlikte, olgun anaçlarda doğum sayısı 2-3 kadardır. Kırgızistan'da yarı yapağıcı Tiyaşan, Gissar koyunu, Kazak Edilbayları, kuyruklu kaba yünlü Jaydari ve etçi yerel Kırgız koyunları yetiştirilmektedir. Kuzulama sayısının fazlalığına bağlı olarak sürüdeki hayvan sayısının kısa sürede hızlı artışını sağlamasından ve hayvan sayısındaki artışla birlikte canlı hayvan satışı nedeniyle elde edilen kârın yüksek olmasından dolayı koyun yetiştiriciliğinde geniş ölçüde Gissar koyunu benimsenmektedir. 2006 yılında Tarım, Su ve Ticaret Bakanlığının talimatıyla yeni Kırgız Dağ Merinosu damızlık olarak onaylanmıştır. Bu ırk, Kırgız Merinosu ile Avustralya Merinosu'nun birleştirilmesiyle elde edilmiştir. Son yıllarda Avustralya merinosunu çoğaltmak amacıyla tohumlama çalışmaları başlatılmıştır (Polyahova ve Cumaliev, 2011: 3-6; Zhumanova, 2011: 79).

Yem bitkileri üretim alanlarının azlığı, ortak kullanımlı meralara erişimin kolaylığı, sert iklim koşullarına iyi adaptasyon yeteneği, doğal kaynak tabanlı beslenmeye uyumluluğu, asgari koşullarda canlı ağırlık artışının yüksekliği gibi sebepler hayvancılıkta keçi yetiştiriciliğinin öne çıkmasına neden olmaktadır. İkizlik oranının yüksek olması münasebetiyle, Kırgızistan'ın kırsal kesimlerinde emek ve sermaye girdisine oranla kârlılık değerini artırmaktadır. Tarihsel olarak, keçi yetiştiriciliği ülkedeki hayvancılıkta geleneksel bir sektör olmuştur (Alymeev ve ark., 2009). Sovyetler Birliği döneminde yarı kurak ve bozkır türü uzak doğal çayır alanlarında, özellikle Batken ve Calal-Abad bölgelerinde, keçi kılı ve tiftik üretimi için keçi yetiştiriciliği öne çıkmıştır. Günümüzde de Ala-Buka bölgesinde süt keçiciliği ve Saanen ırkı tercih edilen bir hayvancılık koludur (DADD, 2010). Ala-Buka bölgesinde aile işletmelerinde keçi popülasyonunun arttığı tespit edilmiştir. Keçiler ailenin nakit ihtiyacı olduğunda

çabucak satılabilen, sindirim atıklarından gübre ve yakıt olarak yararlanılan bakım besleme masrafları düşük hayvanlardır (Zhumanova, 2011: 80).

Hayvan ırklarının çeşitliliği bölgenin iklim, arazi örtüsü, arazi yapısı ve yem bitkileri üretimi miktar ve çeşitliliğine göre değişmektedir. Kırgızistan'da önemli sayıda etçi sığır bulunmaktadır. Ayrıca, sığır eti üretiminde sütçü ırk hayvanların buzağlarından da yararlanılmaktadır. Etçi sığır beslemeye imkân veren 4.435.000 hektar yazlık yayla ve mera vardır. (Nogoev, 2008).

Kırgızistan'da bağımsızlık sonrası pazar ekonomisinin şartlarına paralel olarak, Sovyet dönemindeki büyük kapasiteli kanatlı işletmeleri faaliyetlerini ya durdurmuş ya da kapasite azaltmışlardır (Tashabaev, 2016: 77).

Kırgız Devleti, 2005 yılında çıkardığı bir kanunla (KRO, 2005), 2010 yılına kadar damızlık hayvanların sayısını ve kalitesini artırma, damızlık hayvanların soy kütüklerinin hazırlanarak hayvan ıslah çalışmalarını geliştirme kararı almıştır. Ülkenin doğal topografik yapısı ve iklim koşulları hayvancılığın geliştirilmesi için özel imkânlar sunmaktadır. Zira ülkenin %83'ü (9,6 milyon hektar) doğal hayvan yemi kaynağıdır. Devlet bu yasa ile hayvan ıslahında hedeflerine ulaşmak için ülkenin bütün bölgelerinde damızlık istasyonları kurmak suretiyle işletmelerde suni tohumlama hizmetleri vermeyi amaçlamıştır.

Kırgız Devleti'nin 2005 yılında belirlediği "2010 Yılı Damızlık Hayvan Sayısal Hedefleri" (**Tablo:8**) ile Kırgızistan Tarım Bakanlığı Islah Kontrol Dairesi'nden temin edilen "2017 Yılı Rakamlarına Göre Kırgızistan'da Damızlık Hayvan İşletmeleri ve Sayıları" (**Tablo:9**) karşılaştırıldığında, hedeflerin gerçekleştirilemediği görülecektir.

Tablo 8: Kırgız Devleti'nin 2005 Yılında Belirlediği 2010 Yılı Damızlık Hayvan Hedefleri (Baş)

Kaynak: (KRO, 2005)

Hayvan Türleri	Yıllar			
	2004	2006	2008	2010
Sığır	29.500	35.300	41.100	52.650
Koyun	66.500	78.700	90.800	102.900
Domuz	1.050	1.100	1.160	1.210
At	4.200	9.800	11.200	12.500
Topoz / Yak	5.150	6.140	7.125	8.100
Keçi	8.500	9.800	11.200	12.500
Evcil Kanatlı	337.900	377.100	400.000	455.500

Tablo 9: 2017 Yılı Rakamlarına Göre Kırgızistan'da Damızlık Hayvan İşletmeleri ve Sayıları

Kaynak: (BIMAK, 2017)

Damızlık Hayvan	Damızlık İşletmesi	Damızlık Hayvan Sayısı
Sığır	36	10.353
Koyun	67	52.931
Topoz (Yak)	10	2.939
At	38	3.276
Domuz	2	6.046
Evcil Kanatlı	1	130.013

Ülkede hayvancılığı geliştirmek amacıyla 2010 yılında sığırlar için 65, topozlar (yaklar) için 7, koyunlar için 8, atlar için 38, kanatlılar için 5 ve karışık olmak üzere de 12 tohumlama istasyonu hizmet vermiştir. Bu alanda İsviçre'nin desteğiyle kurulmuş Kırgız "Helvitas" Agroprojesi kapsamında "Merkezi Asya Tohum Servis LTD" (БАТС) önemli faaliyetler göstermektedir. Günümüzde yaklaşık 30 hayvan çiftliğinde hayvanların soyunu iyileştirme programları yürütülmekte olup, bu çiftliklerde İsviçre'den getirilen hayvan tohumları ile ıslah çalışmaları yapılmaktadır. Cumhuriyetin ilçelerinde 80'den fazla suni tohumlandırma merkezi açılmıştır. Bu merkezlerde Avrupa ve Amerika'dan getirilen boğaların spermaları kullanılmaktadır (Polyahova ve Cumalieva, 2011:5-6)

Kırgızistan Tarım, Gıda Sanayi ve Arazi Islahı Bakanlığı'nın (Айыл Чарба, Тамак-Аш Өнөр Жайы Жана Мелиорация Министрлиги) 2016 kayıtlarına göre Kırgızistan'da bulunan 117 damızlık işletmesinin 62'si koyunculuk (49.814 baş), 36'sı sığırcılık (10.383 baş), 38'i at (3.357 baş), 2'si domuz (6.046 baş), 1'i kanatlı (139.400) ve 4'ü arı (1.017 kovan) alanında damızlık üretimi yapmaktadır.

Ülkede 300 suni tohumlama merkezi vardır. 2017 yılının ilk 6 ayında Kırgızistan'da 45.744 hayvana suni tohumlama yapılmıştır. Bunların 4.546'sı pilot köy seçilen 31 noktada gerçekleşmiştir. Kırgız Devleti 2017 yılı içinde 2017-2021 damızlık hayvan yetiştiriciliği gelişim programını hazırlamıştır (Anonim, 2019: 17). 2016 yılı içinde 452 büyük baş hayvan tohumlama merkezi hizmet vermiştir. Bu yıl içinde 81.143 düve ve 21.053 ince yünlü merinos koyunu tohumlanmıştır (Anonim-1, 2019).

Hayvansal Ürün Durumu

Şehir ve kasabalara yakın yerlerdeki işletmeler ağırlıklı olarak süt sığırcılığını, dağlık kesimlerde yaşayan halk ise et sığırcılığını tercih etmektedir. Hayvancılık sektöründe elde edilen ürünlerin %60'ı sığırlardan

elde edilmektedir. Sütçü ırk olan Oluya-Ata 1974’de, Ala-Too ırkı ise 1950’de geliştirilmiştir. Bu ırklar bakım koşullarına göre yıllık 4000-5000 kg arasında süt vermektedir.

Et ve süt üretiminde Çuy Rayonu’ndaki (Çy Bölgesi’ndeki) MİS, Kirovets; Issık-Ata Rayonundaki Vetka, Koss, Rassvet; Sokuluk Rayonundaki İliçtin Osuyatı, Moskva Rayonundaki Rossia, Aksu Rayonundaki Abubakir firmaları ülkede sektörün önemli kuruluşları olmuştur (Polyahova ve Cumalieva, 2011:2).

Hayvan türlerine göre Kırgızistan’daki et üretimi Tablo 11’de verilmiştir. Türk halklarına özel bir süt ürünü olan kımız üretimi 2016’da 15.000 tonu geçmiştir (Tashabaev, 2016: 74-75).

Tablo 10: 1990-2017 Yılları Arasında Kırgızistan’da Üretilen Temel Hayvansal Ürünler

Kaynak: (KRUSK 1, 2019)

YILLAR	ET (TON)	SÜT (TON)	YUMURTA (MİLYON ADET)	YÜN (TON)	YILLAR	ET (TON)	SÜT (TON)	YUMURTA (MİLYON ADET)	YÜN (TON)
1990	277.680	542.529	449.466	20.687	2004	194.967	584.539	175.154	8.171
1991	231.309	471.131	390.410	19.818	2005	194.586	599.567	203.368	7.796
1992	165.482	310.839	285.430	28.856	2006	190.901	614.740	218.719	7.790
1993	148.492	280.628	151.312	26.208	2007	223.806	562.605	253.107	7.440
1994	116.922	201.365	47.257	9.724	2008	211.456	662.382	264.064	3.650
1995	130.417	239.031	36.095	10.962	2009	226.687	711.689	150.798	4.731
1996	133.762	263161	43634	6682	2010	198.273	837.065	267.721	7.297
1997	134.474	293.585	54.460	6.265	2011	227.395	888.958	286.335	6.986
1998	142.577	324.498	62.727	6.880	2012	239.885	809.048	285.163	7.123
1999	152.527	414.984	80.158	7.102	2013	245.788	963.527	314.459	6.576
2000	171.520	489.315	97.461	7.638	2104	259.117	1.054.906	297.914	7.294
2001	180.925	516.642	118.313	8.424	2015	259.614	1.063.054	353.251	6.856
2002	185.774	534.554	129.270	8.724	2016	259.614	1.063.054	353.251	6.856
2003	190.707	564.875	152.038	8.616	2017	287.447	1.074.026	362.781	6.131

Tablo 11: Kırgızistan’da Hayvan Türlerine Göre Üretilen Ürün Miktarları (1000 Ton)

Kaynak: (Tashabaev, 2016: 74-75)

Ürünler	2010	2011	2012	2013	2014	2010 Yılına Göre Değişim %
Toplam Et (Karkas)	187,8	190,4	192,3	193,2	202,8	108,0
Sığır Eti	97,7	98,7	97,0	96,9	101,6	104,0
Koyun Keçi Eti	50,4	50,1	51,1	51,8	59,4	117,9
Domuz Eti	16,3	16,4	16,1	15,1	15,8	96,9
At Eti	19,0	18,8	21,5	22,2	19,9	104,7
Kanatlı Eti	4,1	6,1	6,1	6,8	5,8	141,5
Tavşan Eti	0,3	0,4	0,4	0,4	0,3	100
Çiğ Süt	1359,9	1358,1	1382,4	1408,2	1445,5	106,3
İnek Sütü	1321,8	1321,7	1350,0	1374,1	1410,6	106,7
At Sütü	32,4	32,4	28,7	30,7	31,6	97,5
Keçi Sütü	5,7	4,0	3,7	3,4	3,3	57,9
Yumurta (Milyon Adet)	373,1	392,8	418,0	422,3	445,8	119,5

Temel hayvansal ürün miktarlarının bağımsızlığın ilanı ile birlikte 1997 yılına kadar düşüş eğiliminde olduğu, 1998’den itibaren yükselme çizgisini yeniden yakaladığı görülmektedir (**Tablo:10, Tablo:11**). Bununla birlikte, 1990-2015 yılları arasındaki rakamlar incelendiğinde yün-yapağı üretiminin azalmaya devam ettiği görülmektedir. Bunun nedeni, Sovyet döneminde endüstriyel hammadde temin etmek üzere kolhoz ve sovhozlarda üretilen ince yapağılı koyun ırklarının yerini bağımsızlık sonrasında pazarın talebine bağlı olarak etçi koyun ırklarının almasıdır.

Tablo 12: Kırgızistan’da Kişi Başına Yıllık Hayvansal Ürün Tüketimi (Kg)

Kaynak: (Tashabaev, 2016: 80)

Ürün Çeşitleri	1990	1991	2000	2011	2012	2014	1990 Yılı Rakamlarına Göre 2014 Yılı Değişim % (+, -)
Et ve Et Ürünleri	54	48	40	38,7	36,9	34,6	-19,4
Süt ve Süt Ürünleri	266	249	204	213,0	211,5	215,6	-50,4
Yumurta (Tane)	154	144	48	82,2	80,8	81,7	-72,3
Balık ve Balık Ürünleri	6,3	4,2	1,3	1,9	1,9	1,9	-4,4

2014 yılına gelindiğinde, kişi başına hayvansal ürün tüketim değerleri bağımsızlık öncesi döneme ait değerlerin gerisindedir (**Tablo:12**).

Değerlendirme ve Sonuç

Sovyetler Birliği’nin dağılmasının üzerinden 25 yıldan fazla bir zaman geçmiş olmasına rağmen; Sovyetler Birliği döneminde yayla ve meralara kurulan çoban evlerinin, hayvan barınaklarının ve su kaynaklarının, kış mevsiminde işletmelere yem servis etmek üzere yayla ve meralara kurulan yem depolarının ve devasa silaj çukurlarının kalıntılarıyla karşılaşmak mümkündür. Sovyet hayvan bakım-besleme stratejisine uygun olarak, mera ve yaylalardan etkin bir biçimde yararlanmak üzere inşa edilen fiziki kapasiteleri yüksek bu işletmelerin binaları ve arazileri dağılma döneminde ya nüfuzlu kişiler tarafından sahiplenilmiş ya da binaların malzemeleri halk tarafından yağmalanarak yeni binaların inşaatlarında kullanılmıştır.

Günümüzde halkın hayvancılık sektörüne olan ilgisi bölgeden bölgeye ve hatta ilçeler arasında çeşitlilik göstermektedir. Yerleşim yerlerine yakın yerlerde ağırlıklı olarak yatırım sermayesine dayalı işletmelerde et ve süt sığırcılığı yapılırken, dağlık bölgelerde ve yerleşim yerlerine uzak kesimlerde koyunculuk ve keçi yetiştiriciliği yapılmaktadır. Ülkede özellikle sanayi, inşaat ve hizmetler sektörü başta olmak üzere istihdam alanlarının kısıtlı olmasının doğal sonucu olarak hayvancılık özellikle de ülkenin dağlık kesimlerinde kırsal kesim ailelerinin en önemli gelir, geçim ve istihdam kaynağı olmuştur. Son yıllarda hayvan sayılarındaki yıllık artış eğilimleri yıllık bazlarda küçük artışlar halinde kendini göstermiştir (Ajibekov, 2005: 1-4).

Kırgızistan'da tarım, ulusal ekonominin önder sektörüdür. Bu sektör Kırgızistan'da çalışabilir nüfusun %30'unu istihdam etmektedir. 1990'lı yıllarda başlayan tarım reformunun sonucunda; tarım arazileri, tarım makineleri ve ekipmanları, hayvan stoku gibi tarımsal ve hayvansal üretimin ana girdileri özelleştirilmiştir. Şu anda, hayvansal üretimin yaklaşık %97'si özel çiftlikler tarafından sağlanmaktadır. Ancak uygulanan reformlar beklentilere cevap verememiştir. Devletin uyguladığı tarım siyaseti sonunda, bu stratejik sektör geçim ekonomisi düzeyinde kalmış ve küçük emtia üretim biçimlerini kazanmıştır. Hayvancılık, kırsal nüfusun yaşadığı yerlerde üretim ve kazanç sağlayıcı en kıymetli ekonomik faaliyet olduğundan, son zamanlarda toplam hayvan sayılarında sürekli bir artış olmuştur. Ancak şunu ifade etmek gerekir ki, sektördeki verimlilik, potansiyel verimlilikten önemli ölçüde düşüktür. Hayvansal ürün miktarlarındaki artış, hayvan başına alınan verim artışından değil, hayvan sayısının artışından kaynaklanmaktadır.

Veterinerlik hizmetlerinin çökmesiyle birlikte hayvan sağlığı düzeyi bozulmuştur. Hayvanlarda bruselloz ve şap hastalığı gibi geniş yayılım gösteren bulaşıcı hastalıkların yanı sıra, çiftliklerin üretkenlik ve karlılığını olumsuz yönde aşırı derecede etkileyen ve insan sağlığı için önemli bir risk oluşturan paraziter hastalıklar da yaygındır (MAM, 2014:4).

Piyasada hayvansal ürünlere olan talebin artması, hayvan sayılarının ve ırk çeşitliliğinin artmasına sebep olmuştur. Ancak, hayvan beslemede yem yeterliliği ve mera kapasitesi dikkate alınmadan ortaya çıkan sayısal artış, işletmelerde verim düşüklüğüne yol açmaktadır (Zhumanova, 2011: 62).

Kırgızistan'da hayvancılık sektöründe rasyonel bir gelişim süreci yaratabilmek ve sektör üzerinden sosyoekonomik refah seviyesini artırmak amacıyla verim odaklı (etçi, sütçü, yapağıcı-tiftikçi) hayvan ıslah çalışmaları yapmak gerekir. Bu amaçla, öncelikli olarak seçilmiş-pilot özel ya da kamusal işletmelerde örnek damızlık ve ıslah modelleri oluşturulmalı, damızlık ve ıslah çalışmalarının süreçleri ve sonuçları bilimsel metodlarla izlenmeli, elde edilen sonuçlar modern tohumlama teknikleriyle halka ulaştırılmalıdır. Diğer yandan salgın hastalıklarla mücadele programlarının geliştirilmesi ve veteriner hekimlik hizmetlerinin yaygınlaştırılması da sektörün beklentileri arasındadır.

Kırgızistan'da hayvancılığın geliştirilmesi sadece iç pazarın değil, aynı zamanda hayvansal ürünlerin ihracat payının da artmasına yol açacaktır. Diğer yandan, hayvansal ürün ihracatını kısıtlayan, başta Dünya Hayvan Sağlığı Örgütü (OIE) tarafından listelenen hastalıklar başta olmak üzere, bulaşıcı salgın hayvan hastalıklarının eradikasyonu çalışmaları

önem arz etmektedir.

Kırgızistan'da hayvancılık sektörünün en önemli paydaşı olan yayla ve meraların mevcut durumu, yönetim tarzı, otlaklarda ortaya çıkan bozulmaların sebepleri ve alınması gereken önlemler gibi hususlar üzerinde bilimsel çalışmalara ihtiyaç vardır.

Kaynakça

- Abdurasulov, Y. (2009). *Condition of Agrarian Sector of Kyrgyzstan*. Bishkek: AKIpress.
- Ajibekov, A. (2005). *Animal Husbandry in Kyrgyzstan. Strategies for Development and Food Security in Mountainous Areas of Central Asia* (p. Paper 5). Dushanbe: GTZ.
- Alymeev, A., Abdurasulov, A. H., Nogoiev, A. I., Toygonbaev, S., Catkan-kulov, E. ve Jeenbekova, B. (2009). *Characteristics of Southern Kyrgyzstan's Goat Breeds and Types*. Bishkek.
- Anonim (2017). Tirkeme. <http://www.gov.kg/wp-content/uploads/2017/05/MAALYIMAT-yanvar-iyun-2017.pdf> Erişim Tarihi: 8 Ocak 2019.
- Anonim-1 (2017). 2016-jıldın Jıyındıtıǵı Boyunca Mal Carbacılıǵı Jönündö. Maalım Kat. <http://www.agroprod.kg/documents/3001173.doc> Erişim Tarihi: 20 Şubat 2019.
- Aşcı, S.A. (2017). Kırgızistan'ın Bağımsızlık Sonrası Ekonomik Gelişimine Yönelik Öneriler. İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi, 2(2): 29-44.
- BIMAK (2017). *Breeding Inspection of Ministry of Agriculture of Kyrgyzstan*.
- DADD. (2010). *Report on Agrarian Sector of Ala-Buka District -2010. Ala-Buka District Department of Afrarian Development*.
- DEİK (2011). *Kırgızistan Ülke Bülteni*, Haziran.
- DEİK (2017). *Avrasya Bölge Bülteni*, Şubat.
- JICA (2013). *Kyrgyz Republic Data Collection Survey on Dairy Industry Final Report*, November, Japan International Cooperation Agency (JICA), Hokkaido Intellect Tank (HIT), Overseas Merchandise Inspection Co., Ltd. (OMIC), 13-005, KG, JR.
- Kabar (2018). Kırgızistan Nüfus Özellikleri. <http://kabar.kg/tur/news/k-rg-zistan-nufus-ozellikleri/> Erişim Tarihi: 1 Ocak 2019.
- Karadağ, H., Tülöbe, A. ve Isaev, T (2016). Tarihin Derinliklerinden Gü-

nümüze Kırgızlarda Geleneksel Veteriner Hekimlik Bilimi. *Yeni Türkiye Bilim ve Teknoloji Özel Sayısı-I*. 380-388.

Karadağ, H. (2017). Türkistan’da Hayvan ve Hayvancılıkla İlgili Mitolojik ve Geleneksel Kültürün Günümüzdeki Etkileri. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 37, 21-37.

Karadağ, H. (2018). Çarlık ve Sovyet Dönemlerinde Kırgızistan’da Hayvancılık. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 40, 369-390.

KRO (2005). Kırgız Respublikasının Ökümötünün 2005 Cıldın 31 Yanvarında No:5 Toktomu Menen Bekitilgen: Kırgız Respublikasında Asıl Tukum Mal Carpacılıktı Önüktürünün 2010 Cılga Ceyinki Konseptiyası, Bishkek.

KRUSK (2019). Kırgız Respublikasının Uluttuk Statistika Komiteti. Ayıl Carba Rasmıy Statistika. 1.05.02.12 Pogolobe Skota i Pomashmey Ptıtı po Kategorıyam Hozyaystv Kırgızskoy Respublike.

KRUSK 1 (2019). Kırgız Respublikasının Uluttuk Statistika Komiteti. Ayıl Carba Rasmıy Statistika. 1.05.02.03 Realizatatsıya Osnovnih Bılov Selskohozyaystvennoy Produktsii po Kırgızskoy Respublike.

Kulov, S. (2007). Total Economic Valuation of Kyrgyzstan Pastoralism. NGO “Center for Development of Kyrgyz Nomadic Pastoralism” and the World Initiative for Sustainable Pastoralism (WISP), UNDP/GEF Program Bishkek.

Lerman, Z., Sedik, D. (2009). Agrarian Reform in Kyrgyzstan: Achievements and the Unfinished Agenda. FAO Regional Office for Europe and Central Asia Policy Studies on Rural Transition No. 2009-1.

MAM (2014). Ministry of Agriculture and Melioration (2014). Pasture and Livestock Management Improvement Project Environmental and Social Management Plan. Bishkek.

Mamatov, N., Kangeldiyeva, G. ve Comba, B. (2012). Yüksek Rakımlı Meraların Kullanımı ve Yak (Topoz) Etolojisinin Araştırılması. *YYU Veteriner Fakültesi Dergisi*, 23 (1), 41– 43.

Miller, D. (2001). Sustainable Development of Mountain Rangelands in Central Asia: An update from the Kyrgyz Republic.

Nazarkulov, K. (2009). Animal Husbandry in Kyrgyzstan. Condition, Problems and Ways of Improvement. Bishkek: MAWRPI, (Water Resources and Processing Industry) Bishkek.

- Nogoev, A. (2008). Selectional-technological Methods of Increasing Beef Production in Kyrgyzstan, Bishkek: Kyrgyzstan.
- NSCKR (2013). National Statistical Committee of the Kyrgyz Republic. Statistical Yearbook of the Kyrgyz Republic, K 97 (2008-2012). Ed.: Osmanaliev, A. Bishkek.
- NSKKR. (2017). Natsionalniy Statisticheskoy Komitet Kirgizskoy Respubliki. İtogi Uceta Skota i Domashney Ptitsiv Kirgizskoy Respublike (Po Sostoraniyu na Konets 2016 Goda). Bishkek.
- Polyahova, O.V. ve Cumaliev, T.F. (2011). Kirgiz Respublikasında Mal Östürünün: Abalkı Cana Onügü Kelecegi. Obzorduk Maalimat. Kirgiz Respublikasının Mamlekettik Patenttik-Tehnikalik Kitephanası Spravkalar-Maalimattar Teylöö Bölümü.
- Schoch, N., Steimann, B. ve Thieme, S. (2010). Migration and Animal Husbandry: Competing or Complementary Livelihood Strategies. Evidence from Kyrgyzstan. Natural Resources Forum 34 (2010) 211–221. Erişim 2 Nisan 2019: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1477-8947.2010.01306.x/full>
- Shamsiev B., Katsu S., Dixon A., Voegelé J. (2007): Kyrgyz Republic. Livestock Sector Review: Embracing the New Challenges (World Bank Report 39026). Washington, D.C. The World Bank.
- Suttie, J.M., Reynolds, S.G. (2003). Transhumant Grazing Systems in Temperate Asia. Rome: FAO Plant Production and Protection Series No.31.
- Tashabaev, A. M. (2016). Mal Carba Produktsiyaların Öndürünün Avalı. *Osh Mamlekettik Universitetin İnjarcısı İlmijurnalı*. No:2, 72-81.
- Tülöbaev AZ, Karadağ, H., Salıkov R ve Isaev A,T. (2013). Kirgiz Elinin Veterinariya Boyunca Salttuu Bilimderi. “Salttu Bilimler Aalamdashuunun Shartında” Kirgiz Uluttuk Agrardık Universitetinde Ötkörülö Turgan Attu II. El Aralık İlmii-Praktikalık Konferentsiyası. 2013 Jıldın 25 Martı.
- WORLDBANK (2016). <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?locations=KG> Erişim Tarihi: 8 Şubat 2019.
- WORLDBANK-1 (2016). <https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.TOTL?locations=KG> Erişim Tarihi: 3 Ocak 2019.
- Zhumanova, M. (2011). A Study On Livestock And Land Management In Kyrgyzstan. Master’s Thesis. Graduate School for International Development and Cooperation Hiroshima University.